

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבעי

פרשת בהר, תשס"ח
מספר 756מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

הפן החברתי בפרשת בהר

מצוות רבות בפרשתנו עוסקות בנושאים סוציאליים, בהם שמיטה, יובל, צדקה, ואיסור ריבית. הצד השווה שבהם שאינם מתקיימים היום ע"י רוב העם, ככתבם וכלשונם, ואולי גם לא נתקיימו כך בעבר.

דיני השמיטה חוזרים ונשנים בשלושה ספרים:

בשמות – הדגש הוא על עזרה ותמיכה באביונים: "ואכלו אביני עמך" (כג:יא).

בויקרא – הדגש הוא על שביתת האדמה: "שבת שבתון יהיה לארץ" (כה:ד).

בדברים – שמיטת הכספים: "וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו" (טו:ב).

עדויות לקיום דיני השמיטה קיימות בפרקי זמן ארוכים. בספר נחמיה, באמנה שקיבלו עליהם שרי הגולה נאמר: "ונטש את השנה השביעית ומשא כל יד" (י:לב).

יוסף בן מתתיהו מתאר בספר קדמוניות¹ כיצד נענה אלכסנדר מוקדון (מאה רביעית לפנה"ס) לפניית הכהן הגדול לפטור אותם ממסים בשנה השביעית. כמה מאות שנים לאחר מכן (מאה רביעית לספירה) נהג כך גם יוליוס קיסר, כשפטור את היהודים ממסים ואף נתן להם זכויות מיוחדות.² אבל לאחר מרד בר כוכבא (135 לספירה) לא זו בלבד שבוטלו כל הפטורים והזכויות שהוענקו לתושבי הארץ קודם לכן, אלא גם הוטלו עליהם מסים כבדים.

בתקופת התנאים, כאשר רוב העם עסק בחקלאות, הייתה מצוקה כלכלית. רבי יהודה הנשיא, שבימי נשיאותו (220-175 לספירה) חש בקשיים הרבים, בייחוד בשנת השמיטה, ניסה תחילה לבטל את השמיטה ("רבי בעא מישרי שמיטתא"), ומשלא עלה בידו, מצא דרכים להקל ולהתיר (ירושלמי, דמאי, פ"א, כב ע"א). רבי סבר שחיוב השמיטה בזמן הזה (אחרי החורבן) הוא מדרבנן, כמוכא בכרייתא בגיטין (לו ע"א) ובמועד קטן (ב ע"א).³ הדעת נותנת שרבי תלה את סברתו גם בהיתר של הלל הזקן (ר' להלן).

שמיטת כספים

הלל היה מראשוני התנאים, חי כשבעה דורות לפני רבי, ובימי נשיאותו (מאה 1 לפנה"ס – מאה 1 לספירה) נשמרה השמיטה. ואולם בשל קשיים כלכליים וחששם של מלווים שבשנת השמיטה יאבדו את כספם, "נמנעו מלהלוות זה לזה". על רקע זה התקין הלל את תקנת הפרוזבול, שפטרה את המלווים משמיטת הכספים (שביעית פרק י' משנה ג' – גיטין לו ע"א), כדי לעודד המשכיות מחזור החיים הכלכליים (תקנה זו השתמרה עד היום, ונוסח של שטר פרוזבול נמצא גם ברבנות הראשית).

יש להניח שכבר הלל סבר שתוקפה של השמיטה אינו מדאורייתא. תיאור מפורט המבסס הנחה זו יש בספרו של י"ד גילת,⁴ המביא מקורות שמתדיינים רבות בנושא ורואים בכך אף עקירה של דבר תורה.

דעה מעניינת יש בספר "תורת רבינו שמואל סלנט זצ"ל":

¹ מהדורת שליט, ירושלים 1973, ספר אחד עשר ח', עמ' 30.

² גדליה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תשכ"ז, כרך ראשון, עמ' 183 (ר' שם מקורות).

³ א' אופנהיימר מתאר תהליך זה וכן תקנות שהתקין רבי בספרו רבי יהודה הנשיא, ירושלים תשס"ז, עמ' 69 ואילך.

⁴ פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, בפרק "בהשתלשלותה של תקנות פרוזבול", עמ' 219-220.

וס"ל לרבי, דכיוון שאין נוהג עתה דין יובל... אין דין שמיטת כספים. ופסק הרמב"ם כרבי, מטעמא, דאי הווי דאורייתא, איך התקין הלל פרוזבול, לעבור על ד"ת?⁵ ואם נדלג לתקופתנו יש להוסיף במאמר מוסגר את שמתאר הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי בספרו "ספר השמיטה", כיצד בשנת השמיטה השלישית תרנ"ח הצטרפו להיתר המכירה כהוראת שעה גאוני ירושלים – הרב שמואל סלנט והרב דיסקין⁶ ואחרים. ועל זה הגיב בזמנו הרצי"ה קוק במכתב לביטאון "עמודים"⁷. למי שהעלה ספק אם דעת הרוב היא ששמיטה מדרבנן (ובשל כך יש להקל), מעיד הרצי"ה שנפגש עם הגאון ר' צבי פסח פרנק, והוא "החליט מפורש, פסק – הלכה, לפטור את יישובי עמק בית-שאן מחיובי מצוות אלה (מעשרות ושמיטה) ע"פ דברי הגמרא במסכת חולין דף ו"ו"⁸. ובהמשך מכתבו הוא כותב:

האמת היא שהדעות המקילות בשמיטה הן דעות רבים מגדולי גאוני ישראל... המקילים והמתירים הם הרבה הרבה יותר, והאוסרים ומחמירים הם במספר מועט... וזה לשון הרלב"ח זצ"ל בקונטרס השמיטה 'שנתבאר כי לא יש שום פוסק גדול או קטן שיסבור ששמיטה בזמן הזה דאורייתא'.

את דרכו של רבי המשיך בנו רבן גמליאל, שהתקין תקנות מקלות לשנת השמיטה. רבי ינאי, אמורא ארץ-ישראלי בדור הראשון, ממשיך גם הוא בדרכו של מורו ורבו רבי, ומשכבדו המסים, הרחיק לכת: "כדמכריז רבי ינאי: פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא" (סנהדרין כו ע"א).

ואולם למרות כל ההקלות שנקבעו בימי רבי ור' ינאי, כשני דורות לאחר מכן, מסתמנת גם מגמה אחרת. אופנהיימר⁹ מביא מדרש שמתאר שהיו שהמשיכו לשמור שביעית כהלכתה, ואותם מכנה רבי יצחק "גיפרי כח ועשי דברו" (תה' קג:כ). אלו אותם יחידים שיכלו לשמור שביעית וגם לשלם את מס הארנונה (ויק"ר א א).

לסיכום פרק השמיטה יש לומר שלמצוות השמיטה ערך סוציאלי רב. השמיטה היא רעיון אצילי ומוסרי נעלה מאין כמוהו, והלוואי שיכולנו לקיימו ככתבו וכלשונו. אלא שתנאי הקיום של חקלאים גם בעידן זה אינם מאפשרים זאת, כאשר העול האמיתי נופל בחלקם של חקלאים מעטים. מדובר במיעוט שמקיים מצוות יישוב הארץ במובנה הרחב ביותר. לעת הזאת היתר המכירה הוא פתרון הכרחי לאור פסיקת רוב חכמים, ששמיטה היום מדרבנן. ויש אף סבורים ששמיטה היום היא מידת חסידות.¹⁰

איסור הריבית

הריבית היא איסור חמור שחוזר ונשנה כמה פעמים בתורה: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך, לא תהיה לו כנֶשֶׁה לא תשימון עליו נשך" (שם' כב:כד); "וכי ימוך אחיך... אל תקח מאתו נשך ותרבית" (ויק' כה:לה-לו); "לא תשיך לאחריך נשך כסף, נֶשֶׁך אכל נשך כל דבר אשר יִשָּׁךְ" (דב' כג:כ).

מטרת האיסור להקל על עניים, חקלאים ובעלי מלאכה, כדי שיוכלו להמשיך בעיסוקם, מקור פרנסתם. אולם הלוואה ללא ריבית פירושה גמילות חסדים, ולא כל המלווים יכלו לעמוד בכך. ואכן, כשם שבשנה השביעית "משנמנעו מלהלוות זה לזה" התקין הלל את הפרוזבול, כך מצאנו בגמרא אמירה מקבילה: "שלא תנעל דלת בפני לוויין" (בבא קמא ח ע"א) – תקנה שבאה לאפשר הלוואה על ידי שיפור תנאי הגבייה של המלווים. דב רפל מציין שאמירה זו מופיעה בגמרא שמונה פעמים, ומכליל בתוכה גם את אמירתו של הלל. רפל מדגיש את האופי הכפול שיש בהלוואה – פילנטרופי וכלכלי.¹¹

דרך אחרת שמאפשרת את מתן ההלוואה היא "העיסקא" על יסוד שותפות בין המלווה ללווה (ב"מ, קד, ע"ב ור' שם במקבילות). רעיון העיסקא התפתח בדורות האחרונים ל"היתר עיסקא".¹² תקנה זו נהוגה גם היום, וחתומים עליה גם הבנקים בישראל וסניפים רבים בעולם.

5 תורת רבינו שמואל סלנט, ירושלים תשנ"ב, כרך א', עמ' כב (יצא על-ידי נכדו, הרב נ"א טוקצ'ינסקי).
6 ספר השמיטה, ירושלים תשי"ח, עמ' ס'.
7 עמודים, תמוז תשל"ב.
8 ראו בהרחבה אצל אופנהיימר שם. פטור זה התייחס ליישובי עמק בית שאן דווקא, בגלל מיקומם. ראו בירושלמי שם פ"ב דף כב ע"ג.
9 שם, עמ' 82.
10 כך פסקו הרנ"ה (ר' זרחיה הלוי) והראב"ד (ר' אברהם בן דוד) במאה ה-12, ובעקבותיהם המאירי במאה ה-13.
11 ראו מאמרו: "לפנים משורת הדין", מחניים 12 (א) תשנ"ו.
12 תקנה שהתקין במאה ה-16 הרב מנחם אביגדורס מקראקא. מו"ר י"ד גילת הגדיר מצב זה ודומיו, כהשפעת הריאליה על ההלכה וראו במאמרו: "זיקת ההלכה למציאות", שם.

למרות איסור הריבית החמור מצאו חכמי ישראל לדורותיהם דרכים לאפשר כלכלה חופשית, צמיחה ופיתוח לטובת הלווים והמלווים. ומשנמנעו מלהלוות זה לזה, דאגו שלא תנעל דלת בפני הלווים וקבעו עיסקא והיתר עיסקא.¹³

היובל

"וְקִדְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַחֲמִישִׁים שְׁנָה וְקִרְאתֶם דְּרוֹר בְּאַרְץ לְכָל יִשְׂבִיָּה, יוֹבֵל הִיא תְּהִיָּה לָכֶם" (ויק' כה:י). ביובל טמון רעיון סוציאלי מתקדם לבד מדיני שמיטה ושחרור עבדים (אלו שלא נשתחררו בשביעית) – השבת הקרקעות לבעליהן (להוציא בתים בעיר מוקפת חומה). נראה מכאן שהכוונה הייתה לשמור על מבנה השבט והמשפחה. לכן ייתכן לומר שדיני היובל כוונו למציאות זו. במסכת ערכין נאמר: "משגלה שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט המנשה בטלו יובלות" (גמרא וברייתא, לב ע"ב) רש"י שם מסביר שמדובר בגלות סנחריב (681-704 לפנה"ס). אין עדויות מפורטות לקיום היובל במקרא. יחזקאל מזכיר את שנת הדרור כמועד להשבת נחלה לבעליה (מו:יז). אזכור דומה מובא גם אצל ירמיהו. שמואל ספראי הסיק מסקנה מאלפת, שאף על פי שהיובל לא נהג בפועל, הייתה לו השפעה על היחסים האגריים בישראל, ומשום כך הייתה רוב הקרקע בידי החקלאים ולא בידי בעלי האחוזות הגדולות.¹⁴ רעיון היובל, שיש מי שמכנה אותו אוטופיה, אף שכנראה לא הגיע למימוש מלא, עדיין משמש אידיאל שיש לשאוף אליו. אם נאמץ את מסקנתו של ש' ספראי, הרי הושגה מטרה חשובה – צמצום פערים חברתיים. ייתכן לומר שזאת הייתה גם המגמה של מצוות השמיטה ואיסור הריבית.

סיכום

פתחנו בציון העובדה שהנושאים שנידונו כאן אינם מתקיימים ככתבם וכלשונם. אין באמירה זו לא מן החיוב ולא מן השלילה, אלא יש בה כדי להראות גדולתם של חכמינו. את המושג "וחי בהם" הבינו חכמינו כהמשכיות של מעגלי החיים וכהתמודדות עם מציאות ומצבים משתנים. אישים בעלי שיעור קומה מגדולי התנאים כהלל וכרבי, רבן גמליאל ורבי שמעון ואמוראים כרבי ינאי הובילו שינויים, אם בדרך של פרשנות והתאמה למציאות אם בדרך של תקנות שתיקנו, הן לצורך השעה הן בכלל.

פרק ד' במס' גיטין, שרובו ככולו – משנה וגמרא, עוסק בתקנות שנתקנו "מפני תיקון העולם", מלמד על כוחם וחכמתם של תנאים ואמוראים.

לסיום, מעניינת גישת הגר"א, שאימץ את הכלל התלמודי: "הלכה עוקבת מקרא" (סוטה טז ע"א)¹⁵ ומצטט קטע ממס' מכות (כב ע"ב) שאומר (בתרגום): "כמה טיפשים האנשים שקמים בפני ספר תורה, ולא קמים בפני רבנן שבכוחם לשנות את הכתוב".

בנימין סלנט

קיבוץ סעד

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

¹³ ראו אצל אופנהיימר, בפרק על "הלבנת הריבית", שם, עמ' 88.

¹⁴ ראו ערך "יובל", האנציקלופדיה העברית, כרך י"ט.

¹⁵ אדרת אליהו פרשת משפטים הוצאה ראשונה, דובראוונה תקס"ד.